

การวิจัยและพัฒนากรณีศึกษาเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง: ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดมหาสารคาม

A Development Study of Farmers' Way of Life Based on the Sufficiency-Economy Philosophy: a Case Study of Maha Sarakham

นิรุต กิ่งนาค*

ชมพูนุท เมมเมืองทอง**

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง การวิจัยและพัฒนากรณีศึกษาเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง: ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดมหาสารคาม

ผลการศึกษาพบว่า

1) บริบทของการเกษตรและเกษตรกรจังหวัดมหาสารคามทำให้ผู้วิจัยได้ภาพรวมว่า จังหวัดมหาสารคามมีพื้นที่การเกษตรร้อยละ 74.94 ซึ่งแสดงถึงจังหวัดที่เป็นสังคมเกษตรกรรม และมีอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ชนิดพืชที่นิยมปลูกมากที่สุด คือ ข้าวเหนียวนาปี ซึ่งเหมาะสมกับการเพาะปลูกทุกอำเภอ และอำเภอที่ปลูกพืชเศรษฐกิจได้ทั้ง 4 ประเภท คือ อำเภอโกสุมพิสัย อำเภอที่ควรจะได้รับส่งเสริมและดูแลเป็นอย่างมาก คือ กิ่ง อ.ชื่นชม ด้วยบริบทการเกษตร และเกษตรกรดังกล่าว ทำให้การส่งเสริมแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงแก่เกษตรกรเป็นแนวทางสำคัญที่จะทำให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น

2) การคัดเลือก และรวบรวมข้อมูลของเกษตรกรที่เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง ปรากฏว่าทุกอำเภอมีเกษตรกรที่สามารถเป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง เกษตรกรทุกคนที่ได้รับการคัดเลือกมีคุณลักษณะตามตัวชี้วัดความพอเพียง (KPI) ที่กำหนดใน 3 คุณสมบัติ คือ ความพอประมาณ ความมีเหตุมีผล และการมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว และ 2 เงื่อนไข คือ เงื่อนไขความรู้ และ เงื่อนไขคุณธรรม

3) การพัฒนาเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง พบว่าเกษตรกรที่ได้รับการคัดเลือกทั้ง 13 อำเภอ เป็นเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

** ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

ระดับ ครอบครัว 6 อำเภอ ระดับชุมชน 5 อำเภอ และระดับสังคม 2 อำเภอ และการพัฒนาต้องใช้รูปแบบการสร้างความเป็นไปได้ การเพาะปลูกและสร้างต้นแบบ การออกแบบและขยาย และการวิเคราะห์และเรียนรู้ เป็นแนวทางการพัฒนา

ผลการศึกษาผู้วิจัยพบว่าปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลให้การดำเนินชีวิตของเกษตรกรตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงประสบความสำเร็จ คือ การได้รับกำลังใจจากหน่วยงานรัฐเพราะเกษตรกรยังมีความเชื่อว่าการที่มีหน่วยงานรัฐไปเยี่ยมเยือน จะก่อให้เกิดกำลังใจ นอกจากนี้จะได้ทราบแนวทางในการแก้ไขปัญหาในด้านต่าง ๆ นอกจากนี้ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ค้นพบจากการวิจัย คือ การสร้างตัวอย่างของความสำเร็จเป็นหัวใจสำคัญของการขยายแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงในการดำเนินชีวิตของเกษตรกรได้อย่างสำเร็จ เพราะสังคมเกษตรกรยังต้องการความเชื่อมั่น และหากมีตัวอย่างในชุมชนของตน มีเจ้าหน้าที่ภาครัฐ ส่งเสริมให้เกิดการรวมกลุ่มที่เข้มแข็งแล้ว จะเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ มั่นใจ และผลักดันให้เกิดแนวทางการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงที่ประสบผลสำเร็จของเกษตรกรในจังหวัดมหาสารคามต่อไป

Abstract

This research and development study of farmers' ways of life based on sufficient economy philosophy. Findings of the study were as follow:

1) The contexts of Maha Sarakham provided the overall information on the province: the fact that the agricultural area accounted for 74.94 percent indicated that Maha Sarakham is an agricultural society with farming as the main occupation; the most popular cultivation is yearly sticky-rice production found suitable for farming in every district; the district cultivating all the four economic crops is Kosumpisai. However, the district that should be promoted and closely supervised is Chuenchom. It is thus necessary that concerned government agencies provide the farmers with proper knowledge regarding agricultural contexts and appropriate sufficient economy practices in order to improve the quality of their life.

2) In selecting and collecting data of case-study farmers based on the sufficient economy principle, it is found that all the districts have farmers capable of serving as subjects for the sufficient-economy way of life because their attributes have met the 3 required key performance indicators (KPI)--

sufficiency, rationale and self-immunization; and 2 conditions -- knowledge and moral ethics.

3) Development of sufficient-economy farmers revealed that of all the 13 districts, the selected farmers of 6 districts make their living according to the sufficient-economy way of life at the household level, 5 districts of the community level and 2 districts at the society level. Development of these subjects needs a feasibility model, nurturing and constructing model, designing and expanding, as well as analyzing and learning, to be used as guidelines for development.

Findings of this research revealed significant factors or variables that should lead to these sufficient-economy farmers' success: encouragement from concerned government agencies for moral support and guidelines for problem solving; having a successful case study model as the key to expanding effective sufficient-economy practices since farmers' confidence also depend on successful cases available in their communities. These successful cases and encouragement from concerned government officials can lead to group strength, sharing of knowledge, increasing confidence, and establishing guidelines for farmers' successful practices in the sufficient-economy way of life in MahaSarakhm Province.

ความสำคัญของปัญหา

สภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และเทคโนโลยีที่ต่อเนื่อง ซึ่งเป็นผลมาจากกระแสยุคโลกาภิวัตน์ ส่งผลให้คนไทยในทุกกระดับ ต้องประสบปัญหาทั้งกับการปรับตัวให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับครอบครัวและชุมชน ประชาชนบางกลุ่มไม่สามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลง จึงส่งผลให้เกิดปัญหานานัปการ กลุ่มคนที่ประสบปัญหาเหล่านั้นเกิดจากการดำเนินชีวิตที่ไม่รู้จักพอเพียงและไม่รอบคอบในการคิดพิจารณาขาดคุณธรรมและจิตสำนึกที่ดี และไม่มีความเข้าใจในการแก้ไขปัญหา

ปัญหาดังกล่าวจะได้รับการแก้ไขหากประชาชนในสังคมเรียนรู้การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของการพัฒนาตนเอง ครอบครัว และชุมชน ระพี สาคริก (2542) กล่าวว่า ช่วงที่ผ่านมาคนไทยส่วนใหญ่ตกอยู่ในสภาพลืมหืมตา การพัฒนาการเกษตรมุ่งไปข้างหน้าด้านเดียว และมักนิยม คำว่า การเกษตรทันสมัย หรือเกษตรก้าวหน้า มากล่าว้าความสำคัญส่งผลครอบงำความคิดชนรุ่นหลัง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นเสมือนดังหลักชัยที่มั่นคงเด่นชัดของสังคมไทย ที่ได้ทรงเตือนสติให้ทุกคนได้ตระหนกอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาราวนานแล้วว่า การพัฒนาตามแนวทางสายกลางอย่างมีความสมดุลและพัฒนาอย่างมีขั้นตอนมั่นคงไม่ก้าวกระโดด มีความพอดี พอประมาณ มีเหตุผล และมีภูมิคุ้มกันยามวิกฤติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อประเทศไทย เริ่มมีทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามแนวโน้มกระแสโลกาภิวัตน์และระบบตลาดสินค้าเสรีมากขึ้น และจะกลายเป็นเสือตัวที่ห้าของเอเชีย พระองค์ก็ได้ทรงเตือนสติให้ทุกคนตระหนักว่า “การจะเป็นเช่นนั้นไม่สำคัญ สำคัญอยู่ที่เราพอกินและมีเศรษฐกิจการเป็นอยู่แบบพอมีพอกิน แบบพอกิน หมายความว่า อิ่ม खुตัวเองได้ให้พอเพียงกับตัวเอง”

จากที่กล่าวมาจึงเห็นได้ว่า เศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญาที่ชี้ถึงแนวการดำรงอยู่และปฏิบัติตนของประชาชนในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและบริหารประเทศให้ดำเนินไปในทางสายกลาง โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อให้ก้าวทันต่อโลกยุคโลกาภิวัตน์ (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2542)

จังหวัดมหาสารคามเป็นจังหวัดหนึ่งในภาคอีสานที่ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรม ข้อมูลด้านบริบทจังหวัดมหาสารคามพบว่า ปัญหาหลักคือความยากจน จังหวัดจึงมีแนวทางการพัฒนาจังหวัดในหลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านการเกษตร ซึ่งการที่จะแก้ไขปัญหาซึ่งเป็นอุปสรรคของการพัฒนาจังหวัด คือ ปัญหาความยากจน การว่างงาน การอพยพแรงงาน โดยการสร้างงานและรายได้ให้กับประชาชนเพิ่มขึ้นด้วยการจัดทำโครงการส่งเสริมอาชีพหลังฤดูเก็บเกี่ยว ทั้งอาชีพภาคเกษตรและอาชีพนอกภาคเกษตร เช่น โครงการปลูกพืชฤดูแล้ง โครงการสนับสนุนกลุ่มอาชีพและสินค้า 1 ตำบล 1 ผลิตภัณฑ์ โครงการส่งเสริมการเลี้ยงไก่พื้นเมือง การปลูกผักสวนครัวตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง ภายใต้หลักการ “ลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ ขยายโอกาส” (สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดมหาสารคาม, 2549)

ดังนั้นการค้นหาและศึกษาตัวอย่างของเกษตรกรในจังหวัดมหาสารคามที่น่าปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้อย่างประสบความสำเร็จ จึงเป็นแนวทางหนึ่ง ที่จะก่อให้เกิดองค์ความรู้ด้านเศรษฐกิจพอเพียงของจังหวัดมหาสารคาม นอกจากนี้การพัฒนาเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง ให้มีเครือข่ายการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และสามารถเป็นผู้นำในแต่ละระดับ ไม่ว่าจะเป็นครอบครัว ชุมชน หรือสังคม จะสามารถผลักดันไปสู่การสร้างความสำเร็จทางด้านความรู้ความเข้าใจซึ่งเป็นเงื่อนไขของความสำเร็จตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของจังหวัดมหาสารคามต่อไป

วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1. เพื่อศึกษาบริบทการเกษตรในจังหวัดมหาสารคาม
2. เพื่อคัดเลือก และรวบรวมข้อมูลของเกษตรกรที่เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามหลัก

เศรษฐกิจพอเพียง

3. เพื่อพัฒนาเกษตรกรที่ดำรงชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่ได้รับการคัดเลือก ให้เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของชุมชน และสังคม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเพื่อพัฒนา โดยสร้างการมีส่วนร่วม ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพและปฏิบัติการร่วมกันระหว่างภาคีที่เกี่ยวข้อง โดยใช้วิธีสังเกต สัมภาษณ์ สนทนากลุ่ม การแลกเปลี่ยนเรียนรู้โดยมีขั้นตอน ดังนี้

1. ศึกษาเอกสารรายงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง
2. จัดทำข้อมูลบริบทเกษตรจังหวัดมหาสารคาม
3. ศึกษาและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง
4. คัดเลือกเกษตรกรที่เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง ตามตัวชี้วัดความพอเพียง (KPI) ในกรอบแนวคิด 3 คุณสมบัติ คือ ความพอประมาณ ความมีเหตุมีผล และการมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว และ 2 เงื่อนไข คือ เงื่อนไขความรู้ และ เงื่อนไขคุณธรรม
5. ศึกษากรณีตัวอย่างเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง รวมถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนที่มีวิถีปฏิบัติสอดคล้องกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในด้านกระบวนการจัดทำและผลที่เกิดขึ้น
6. คัดเลือกเกษตรกรที่จะพัฒนาโดยคัดเลือกจากความพร้อมของการเป็นตัวอย่าง ระดับละ 1 ครอบครัว คือ ระดับครอบครัว ระดับชุมชน และระดับสังคม รวม 3 ครอบครัว
7. ศึกษาเกษตรกรที่จะพัฒนาโดยคัดเลือกจากความพร้อมของการเป็นตัวอย่าง ระดับละ 1 ครอบครัว คือ ระดับครอบครัว ระดับชุมชน และระดับสังคม รวม 3 ครอบครัวเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง
8. ประชุมภาคีในชุมชนของเกษตรกร ถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนที่มีวิถีปฏิบัติสอดคล้องกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในด้านกระบวนการจัดทำและผลที่เกิดขึ้น
9. ประชุมระดมความเห็นเจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้องในปัญหาอุปสรรค และแนวทางแก้ไขในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง
10. ประชุมภาคีเกษตรกรในชุมชนทั้ง 3 ชุมชนเพื่อนำไปสู่โอกาสการเรียนรู้ และแลกเปลี่ยนประสบการณ์การนำเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้
11. สรุปผลการวิเคราะห์ข้อมูล
12. จัดทำรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์
13. เผยแพร่งานวิจัยและขยายเครือข่ายงานวิจัยสู่สาธารณชน

ผลการวิจัย

1. การศึกษาบริบทเกษตรกรจังหวัดมหาสารคาม

จากผลการศึกษาบริบทของการเกษตรและเกษตรกรจังหวัดมหาสารคามทำให้ผู้วิจัยได้ภาพรวมว่า จังหวัดมหาสารคามมีพื้นที่การเกษตรในร้อยละ 74.94 ซึ่งแสดงถึงจังหวัดที่เป็นสังคมเกษตรกรรม และมีอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลักชนิดพืชที่เกษตรกรนิยมปลูกมากที่สุด คือ ข้าวเหนียวนาปี ซึ่งเหมาะกับการเพาะปลูกทุกอำเภอ และอำเภอที่ปลูกพืชเศรษฐกิจได้ทั้ง 4 ประเภท คือ อำเภอโกสุมพิสัย แต่ไม่มีอำเภอใดเหมาะแก่การปลูกพืชอ้อยโรงงานเป็นพืชเศรษฐกิจ

นอกจากนี้อำเภอพยัคฆภูมิพิสัยถือเป็นอำเภอหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความเป็นสังคมเกษตรกรรมที่แท้จริง เนื่องจากสถิติการเก็บข้อมูลบริบทการเกษตรและเกษตรกร เป็นอำเภอที่มีพื้นที่การเกษตรมากที่สุด และเป็นอำเภอที่มีมูลค่าการผลิตข้าวนาปีซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจอันดับ 1 ของจังหวัดมากที่สุด

แต่อำเภอที่ควรจะได้รับการส่งเสริมและดูแลเป็นอย่างมาก คือ กิ่งอำเภอชื่นชม เนื่องจากเป็นกิ่งอำเภอ ที่เกิดขึ้นใหม่ พื้นที่ติด จ.กาฬสินธุ์ และ อ.กระนวน จ.ขอนแก่น ทำให้ขาดโอกาสหลายอย่าง ข้อมูลบริบทที่เก็บได้พบว่าเป็นอำเภอที่มีมูลค่าการผลิตพืชเศรษฐกิจคือข้าวนาปีน้อยที่สุด และมีครัวเรือนเกษตรกรน้อยที่สุด การปลูกหม่อนเลี้ยงไหม เป็นอาชีพเสริมก็อยู่ในลำดับรองจากน้อยที่สุด และที่สำคัญการรวมกลุ่มเกษตรกรที่เป็นกลุ่มเกษตรกรและกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรก็ยังมีน้อยที่สุดอีกด้วย

2. การคัดเลือก และรวบรวมข้อมูลของเกษตรกรที่เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง

ผลการคัดเลือกพบว่า เกษตรกรที่สามารถเป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงมีดังนี้

อำเภอ	ชื่อ-สกุล	ที่อยู่
เมือง	นางสอน แฝงเมืองคุก	9 หมู่ 10 บ้านม่วง ต.ลาดพัฒนา
กันทรวิชัย	นายคำพันธ์ เหล่าวงษ์	43 หมู่ 2 บ.ดอนแดง ต.ศรีสุข
เขียงยืน	นายสมหวัง บัวพันธ์	71 หมู่ 47 บ.แจ้ง ต.เสือเผ่า
โกสุมพิสัย	นายทวีชัย วรฤทธิ์	123 หมู่ 5 บ้านดอนน้อย ต.โพนงาม
บรบือ	นายวิทยา พลพิมพ์	99 หมู่ 9 บ.หนองโก ต.หนองโก
พยัคฆภูมิพิสัย	นายคำภีร์ อุบัติมภ์	62 หมู่ 8 บ.เมืองเจีย ต.ปะหลาน
ยางสีสุราช	นายเสงี่ยม ชาวเวียง	40 หมู่ 4 บ.หนองรูแซ่เหนือ ต.หนองบัวลั่นตุ้
วาปีปทุม	นายชาย ประกอบมี	6 หมู่ 10 บ้านหนองโจ้ง ต.หวาย
นาดูน	นายดงบัง ชุนพินี	38 หมู่ 4 บ้านยางดินเหลือง ต.ดงยาง
นาเชือก	นายถวิล จำปาแก้ว	20 หมู่ 14 บ้านปอพาน ต.ปอพาน

อำเภอ	ชื่อ-สกุล	ที่อยู่
แกดำ	นายเคน ศรีบุญเรือง	50 หมู่ 5 บ้านตะคุ ต.วังแสง
กิ่ง อ.กุฉีกรัง	นายจันทร์ นาชัยคุลย์	117 หมู่ 7 บ.หนองแทน ต.นาโพธิ์
กิ่ง อ.ชื่นชม	นายจันทร์ เลพล	53 หมู่ 8 บ.เหล่าดอกไม้ ต.เหล่าดอกไม้

ข้อมูลของเกษตรกรที่เป็นตัวอย่างพบว่า เกษตรกรทุกคนที่ได้รับการคัดเลือกเป็นผู้รู้จักการพอประมาณ แต่จะมากน้อยก็ขึ้นกับบริบทของสังคมต่าง ๆ แต่ทุกคนมีความพยายามในการลดละและเลิกสุรา ซึ่งจะดื่มเฉพาะในเทศกาล ไม่มีใครดื่มทุกวัน ส่วนบุหรี่ยังมีความพยายามในการลด แต่ทุกคนรอบครัวมีความประหยัด อดออม และไม่ฟุ้งเฟ้อ มีความพยายามในการตัดทอนรายจ่าย โดยการปลูกพืชผักทานเอง และเพิ่มรายได้โดยการเลี้ยงกิ้งก่าขาย เพื่อสร้างรายได้ให้ครอบครัว นอกจากนี้จะเห็นว่าเกษตรกรทุกคนเป็นผู้รู้จักคิด วิเคราะห์ มีเหตุผล ซึ่งสมควรแก่การนำไปเป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิต

เมื่อศึกษาเงื่อนไข 2 ประการของความพอเพียง พบว่าเงื่อนไขด้านความรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้การทำการเกษตรแบบพอเพียงประสบความสำเร็จ เพราะเกษตรกรจะมีความรู้ในการทำการเกษตร และสามารถเผยแพร่เป็นตัวอย่างแก่ในชุมชน นอกจากนี้คุณธรรม เป็นอีกเงื่อนไขที่สำคัญ เพราะการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง คือ การยึดถือหลักทางพุทธศาสนาที่ว่าด้วยความพอดี เกษตรกรที่คัดเลือกทุกคนมีคุณธรรม เป็นพุทธศาสนิกชนอย่างแท้จริง

3. การศึกษาและพัฒนาเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

จากการศึกษา พัฒนาเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง พบว่า เกษตรกรที่ได้รับการคัดเลือกทั้ง 13 อำเภอ เป็นเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงระดับครอบครัว 6 อำเภอ ระดับชุมชน 5 อำเภอ และระดับสังคม 2 อำเภอ เกษตรกรที่ได้รับการคัดเลือกแต่ละระดับ คือ ครอบครัวนายทวีชัย วรฤทธิ์ ครอบครัวนายคำพันธ์ เหล่าวงษ์ ครอบครัวนายวิทยา พลพิมพ์ เกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงระดับครอบครัว ชุมชน และสังคม ตามลำดับ

จากผลการระดมความคิดเห็นดังกล่าวผู้วิจัยพบปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลให้การดำเนินชีวิตของเกษตรกรตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงประสบความสำเร็จ คือ การได้รับกำลังใจจากหน่วยงานรัฐ และได้แนวทางในการแก้ไขปัญหา นอกจากนี้ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ค้นพบจากการวิจัย คือ การสร้างตัวอย่างของความสำเร็จ หากมีคนในชุมชนดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงแบบเกษตรพอเพียง ประสบความสำเร็จแล้ว ก็จะทำให้คนในชุมชนทำตามแบบอย่าง มีตัวอย่างที่จะคอยชี้แนะแนวทาง และเกิดกระบวนการรวมกลุ่ม

อภิปรายผล

ผลการวิจัยเรื่องการวิจัยและพัฒนากิจกรรมการศึกษาเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง: ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดมหาสารคาม ผู้วิจัยมีข้อค้นพบ ดังนี้

1. การศึกษาบริบทเกษตรกรจังหวัดมหาสารคาม

จังหวัดมหาสารคามเป็นจังหวัดที่มีลักษณะสังคมเกษตรกรรม คือ ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตร ดังนั้นการส่งเสริมการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง จึงต้องเริ่มจากการทำการเกษตรแบบพอเพียง เพื่อให้สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้อำเภอที่ควรจะได้รับ การส่งเสริมและดูแลเป็นอย่างมาก คือ กิ่ง อ.ชื่นชม เมื่อผู้วิจัยได้ลงพื้นที่ในการสำรวจเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงพบว่า เกษตรกรขาดคุณสมบัติเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะเมื่อต้องการศึกษาถึงการทำการเกษตรแบบทฤษฎีใหม่ และขยายไปสู่การทำการเกษตรแบบปลอดสารพิษแล้ว ไม่พบเกษตรกรที่มีคุณสมบัติตาม KPI ที่ตั้งไว้ ที่พบคือ นายจันทร์ เลพล อยู่บ้านเลขที่ 53 หมู่ 8 บ.เหล่าดอกไม้ ต.เหล่าดอกไม้ กิ่ง อ.ชื่นชม จ.มหาสารคาม ยังมีการใช้สารเคมีบ้างในบางครั้ง แต่ก็จะใช้ในกรณีที่มีโรคระบาดหนักจริง ๆ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการพัฒนาแนวทางการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง เพื่อให้สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตของเกษตรกรโดยเฉพาะในด้านการเกษตร ดังที่ สินธุ์ พันธุ์พินิจ (2544) กล่าวว่า ระบบการเกษตร จากผลกระทบของการพัฒนา และการเกษตรแบบใหม่ จนทำให้ระบบนิเวศน์เสียสมดุล ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย คุณภาพชีวิตของคนไม่ดี

2. การคัดเลือกและรวบรวมข้อมูลของเกษตรกรที่เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง

เกษตรกรทุกคนที่ได้รับการคัดเลือกเป็นผู้นำที่สามารถเป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง เนื่องจากเป็นผู้รู้จักการพอประมาณ ทุกรอบครัวมีความประหยัดอดออม และไม่ฟุ้งเฟ้อ มีความพยายามในการตัดทอนรายจ่าย เกษตรกรทุกคนเป็นผู้รู้จักคิดวิเคราะห์ มีเหตุผล ซึ่งสมควรแก่การนำไปเป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิต

ซึ่งทำให้ผู้วิจัยเห็นถึงแนวทางการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงว่าต้องมีการส่งเสริมที่ระบบความคิด ของการมีเหตุผลในการดำเนินชีวิต อันจะเป็นปัจจัยในการผลักดันให้เกิดแนวทางการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงที่ประสบผลสำเร็จต่อไป ในด้านการภูมิคุ้มกันที่ดีในตัวเองเป็นเกราะในการป้องกันสิ่งรอบข้างให้เกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง และทำการเกษตรแบบพอเพียงต้องทำให้มีในคุณลักษณะ เพราะการทำการเกษตรแบบ

พอเพียง กับการเกษตรแบบพึ่งพาสารเคมี มีความแตกต่างกันมาก โดยเฉพาะจุดเริ่มต้นการทำการเกษตรแบบพอเพียงได้ผลช้า แต่มีคุณภาพชีวิตที่ดี ในขณะที่ทำการเกษตรแบบพึ่งพาสารเคมีได้ผลเร็ว แต่สุขภาพชีวิตแย่ แต่การได้ผลช้า และต้องต่อสู้กับภัยธรรมชาติ โดยเฉพาะธรรมชาติของภาคอีสานที่เต็มไปด้วยความแห้งแล้ง ทำให้เกิดความท้อแท้ได้ แต่เมื่อศึกษาถึงคุณลักษณะของเกษตรกรที่ได้รับการคัดเลือกแล้วเกษตรกรทุกคนมีแนวคิดและมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว ดังที่ จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา (2547) กล่าวว่า 3 หลัก และ 2 เงื่อนไข สามารถประยุกต์ใช้เป็นตัวชี้วัดความพอเพียงของเกษตรกรบนพื้นฐานเศรษฐกิจพอเพียง

นอกจากนี้คุณธรรม เป็นอีกเงื่อนไขที่สำคัญ เพราะการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง คือ การยึดถือหลักทางพุทธศาสนาที่ว่าด้วยความพอดี เกษตรกรที่คัดเลือกทุกคนมีคุณธรรมเป็นพุทธศาสนิกชนอย่างแท้จริง ไม่ขาดการงานบุญ และงานพิธีทางศาสนา รวมถึงยึด 12 คล่อง 14 ตามแบบชาวอีสาน

ดังนั้นการที่จังหวัดมหาสารคามมีการสร้างศูนย์เครือข่ายเรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนขึ้น ทำให้เกษตรกรสามารถนำความรู้ไปประยุกต์ใช้งานได้ทุกท้องถิ่น มีความรู้ความสามารถถ่ายทอดความรู้ให้ผู้อื่นได้ หรือในชุมชน รู้จักการทำการเกษตรปลอดภัยจากสารพิษแบบเศรษฐกิจพอเพียง ทำให้ลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ ซึ่งทำให้มีการขยายความรู้มากขึ้นเกษตรกรเห็นความสำคัญของการเกษตรแบบพอเพียงมากขึ้น เมื่อดำเนินการคัดเลือกเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงก็พบว่า จังหวัดมหาสารคามมีเกษตรกรที่สามารถพัฒนาเป็นแบบอย่างของเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงได้ เพราะมีคุณสมบัติครบถ้วนทั้ง ความรู้ ความมีเหตุผล การมีภูมิคุ้มกันที่ดี และมีความรู้ และคุณธรรม ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระพงษ์พัฒน์ วันทองสุข (2547) ที่กล่าวว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มเกษตรกร คือ ปัจจัยทางด้านความสัมพันธ์ทางสังคม (social relations) เป็นส่วนทำให้เกิดความแน่นแฟ้นในชุมชน สมาชิกของกลุ่มเกษตรกรมีความสัมพันธ์ในองค์กรชุมชนอย่างใกล้ชิด สนับสนุนมีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ทำให้กิจกรรมสามารถดำเนินไปด้วยดี

3. การศึกษาและพัฒนาเกษตรกรที่ดำรงชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ปัญหาหลักของเกษตรกรในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง คือ การมีภาระหนี้สินจำนวนมาก ทำให้ต้องดิ้นรนขวนขวายในการประกอบอาชีพภาคอุตสาหกรรม เนื่องจากต้องการมีรายได้รายวันในการใช้จ่าย และใช้หนี้ การดำเนินชีวิตในลักษณะเกษตรพอเพียง เห็นผลผลิตที่เกิดขึ้นช้า ต้องอาศัยความขยันอดทน ทำให้เกษตรกรเกิดความท้อ หากมีการส่งเสริมอาชีพเสริมในระยะแรกในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกร คือ การทำการเกษตรแบบพอเพียงแล้วจะทำให้เกษตรกรมีกำลังใจ ซึ่งสอดคล้องกับพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่สำนักงาน กปร. (2542) นำเสนอว่า พระราชดำริที่สำคัญอีกประการหนึ่ง

คือ การที่ทรงพยายามเน้นมิให้เกษตรกรพึ่งพาอยู่กับพืชเกษตรแต่เพียงชนิดเดียว เพราะมีความเสี่ยงที่จะเกิดความเสียหายสูง เนื่องจากความแปรปรวนของราคา และความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ทางออก ก็คือ นอกจากจะปลูกพืชหลายชนิดแล้ว เกษตรกรควรจะต้องมีรายได้เพิ่มขึ้น นอกเหนือไปจากภาคเกษตร เช่น การส่งเสริมอุตสาหกรรมในครัวเรือนของมูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพพิเศษ ในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ ซึ่งดำเนินงานสนับสนุนงานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปัจจุบัน

นอกจากนี้ปัญหาการขาดแหล่งน้ำ เป็นปัญหาสำคัญของจังหวัดมหาสารคาม การดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง โดยเฉพาะการทำการเกษตรแบบพอเพียงจำเป็นต้องมีแหล่งน้ำ เกษตรกรส่วนใหญ่ยากจน ไม่มีเงินลงทุนในการขุดสระน้ำ และพื้นที่ส่วนใหญ่จะแห้งแล้ง ซึ่งปัญหาการทำการเกษตรแบบพอเพียงขึ้นกับสภาพพื้นที่

ปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลให้การดำเนินชีวิตของเกษตรกรตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงประสบความสำเร็จ คือ การได้รับกำลังใจจากหน่วยงานรัฐ เพราะเกษตรกรยังมีความเชื่อว่าการที่มีหน่วยงานรัฐไปเยี่ยมเยียน ไปชมเชยในสิ่งที่เขาทำ ทำให้เขาได้รับกำลังใจ และได้แนวทางในการแก้ไขปัญหา บางครั้งการปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตแบบพึ่งพา มาสู่เศรษฐกิจพอเพียงเป็นเรื่องที่สวนทางกับคนในชุมชนและสังคม จากเคยทำงานภาคอุตสาหกรรม ต้องมาทำการเกษตร จากเคยมีรายได้รายวันทุกวัน ต้องรอผลผลิตเพื่อค้าขาย ดังนั้นหน่วยงานรัฐต้องไปส่งเสริมความรู้ และให้กำลังใจ

นอกจากนี้ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ค้นพบจากการวิจัย คือ การสร้างตัวอย่างของความสำเร็จ หากมีคนในชุมชนดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง แบบเกษตรพอเพียง ประสบความสำเร็จแล้ว ก็จะทำให้คนในชุมชนทำตามแบบอย่าง มีตัวอย่างที่จะคอยชี้แนะแนวทางเกิดกระบวนการ

เมื่อรวมทั้ง 2 ปัจจัย คือ การมีตัวอย่างของความสำเร็จ และได้รับความรู้ และกำลังใจจากหน่วยงานรัฐแล้ว จะทำให้การส่งเสริมการดำเนินชีวิตเกษตรกร ตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงประสบความสำเร็จ

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติ

1.1 ผลจากการวิจัยนี้แสดงให้เห็นว่า การวิจัยเชิงคุณภาพแบบมีส่วนร่วม ทำให้เกิดการเรียนรู้แลกเปลี่ยน เกิดกระบวนการรับทราบปัญหา การให้ข้อเสนอแนะ และข้อจำกัดของแต่ละชุมชน มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างเกษตรกร เป็นประสบการณ์ของคนกลุ่มเดียวกัน

ถ่ายทอดแก่กัน และมีหน่วยงานของรัฐช่วยเสริมแนวคิดเชิงทฤษฎี ซึ่งแนวทางนี้ทำให้เกิดแนวทางการนำไปใช้ในการพัฒนาเกษตรกรในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง

1.2 ในการดำเนินงานของกลุ่มผู้รับผิดชอบ ต้องให้ความสำคัญกับแนวคิด ให้เกษตรกรได้พูด ได้บอกเล่า ได้แลกเปลี่ยนแนวคิด มากกว่าให้เกษตรกรเข้ามารับฟังแนวคิดจากหน่วยงานรัฐ เพราะการเปิดโอกาสให้แสดงความเห็น จะทำให้เกิดรูปแบบในการพัฒนาตามความต้องการของเกษตรกร นอกจากนี้การเข้าไปในพื้นที่โดยความเป็นกันเอง ความเป็นมิตร และจริงใจ ทำให้เกษตรกรมีความเชื่อมั่นที่จะให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ในการพัฒนา

1.3 การวิจัยในลักษณะนี้ ผู้วิจัยต้องลงพื้นที่บ่อยที่สุด พยายามพบปะพูดคุยอย่างเป็นทางการ และไม่เป็นทางการ อย่างน้อยสัปดาห์ละ 1 ครั้ง เพื่อให้เกิดความคุ้นเคย และเห็นว่าผู้วิจัยเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ซึ่งจะทำให้ได้ข้อมูลที่เป็นจริง

2. ข้อเสนอแนะในทางนโยบาย

2.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจพอเพียงต้องทบทวนวิธีการในการส่งเสริมให้เกษตรกรดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงใหม่ เนื่องจากผู้วิจัยพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่มีความต้องการคุณภาพชีวิตที่ดีเป็นทุนเดิม แต่ปัญหานี้สิ้นและความต้องการรายได้ประจำวันสำหรับครอบครัว ทำให้เกษตรกรมองว่า การดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง โดยเฉพาะในการทำการเกษตรแบบพอเพียงเป็นเรื่องยุ่งยาก เพราะต้องอาศัยเวลาในการรอคอยผลผลิต แต่หากหน่วยงานรัฐเข้าไปส่งเสริมแบบค่อยเป็นค่อยไป คือ ให้ทำการเกษตรแบบพอเพียง และส่งเสริมอาชีพ ตามความต้องการที่แท้จริงของชุมชน (ไม่ใช่จับมือทำตามนโยบายของหน่วยงานรัฐ) เกษตรกรจะมีความมั่นใจมากขึ้น เพราะทุนทางจิตใจ คือ ความต้องการคุณภาพชีวิตที่ดีที่มีในตัวเป็นความพร้อมที่เกษตรกรทุกคนมีในตัว ซึ่งถือเป็นปัจจัยที่จะทำให้เกิดความสำเร็จ

2.2 หน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องต้องมีนโยบายการส่งเสริมที่จริงจัง และต้องมีเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะเกษตรกรตำบล รวมถึงเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรที่เสียสละ และลงพื้นที่ด้วยความจริงใจอย่างต่อเนื่อง เพราะสิ่งที่เกษตรกรต้องการคือกำลังใจ คนที่จะทำการเกษตรแบบพอเพียงยึดแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง คือ ผู้ที่ต้องการความเชื่อมั่น และกำลังใจ เพราะจากเคยพึ่งเพื่อเคยใช้สารเคมีในแปลงเกษตร เพราะเขียวเร็ว สวยเร็ว ต้องการใช้ปุ๋ยคอก ต้องทำปุ๋ยชีวภาพ ต้องใช้สารไล่แมลงที่เป็นสิ่งที่มีในชุมชน ซึ่งได้ผลช้า รวมถึงต้องปรับปรุงดินซึ่งเคยชินกับสารเคมีอย่างน้อยต้องปรับพื้นที่ถึง 3-5 ปีถึงจะสมบูรณ์ทำให้เกิดความท้อ บุคคลที่มีส่วนสำคัญที่ช่วยเหลือคือ เจ้าหน้าที่ในหน่วยงานรัฐ

2.3 รัฐบาลควรมีการจัดสรรงบประมาณให้กับชุมชนที่มีความพร้อมในการเป็นต้นแบบ และเป็นตัวอย่างของความสำเร็จ ซึ่งงบประมาณที่ให้อาจไม่ต้องไม่ใช่ว่าจากการคิดเองว่าหน่วยงาน

รัฐในชุมชนใดที่พร้อมก็ให้งบประมาณ แต่ต้องลงไปที่ตัวเกษตรกรที่มีความพร้อม และมุ่งมั่นฝ่าฟันอุปสรรค ต้องดูที่เกษตรกรเป็นหลัก และให้งบประมาณผ่านหน่วยงานรัฐไปยังชุมชนที่มีความพร้อม เริ่มให้งบในการช่วยเหลือบุคคลที่มีความพร้อมเพื่อเป็นตัวอย่างในชุมชนก่อน แล้วจึงขยายผล เพราะจากการลงพื้นที่พบว่า มีเกษตรกรหลายคนที่มีความพร้อมในด้านความเข้มแข็งทางจิตใจ และมีความต้องการการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง คนในชุมชนก็มีความสนใจ แต่ไม่มีตัวอย่างให้เห็นว่า ถ้าทำแล้วจะสำเร็จ ดังนั้นการสร้างตัวอย่างของความสำเร็จจากความพร้อมของเกษตรกร ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้เกิดการส่งเสริมแนวคิดตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง

3. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ควรทำการวิจัยเพื่อพัฒนาชุมชนต้นแบบในการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (PAR) เพื่อให้เกิดแนวทางการแก้ปัญหา และส่งเสริมให้เกิดการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรอย่างจริงจัง โดยเฉพาะเกษตรกรที่ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงระดับบุคคล จากผลการวิจัยครั้งนี้ หากส่งเสริมให้เป็นระดับชุมชน และส่งเสริมให้ระดับชุมชนเป็นระดับสังคมได้แล้ว จะทำให้รูปแบบการพัฒนาเกษตรกรให้ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงประสบความสำเร็จ เช่น เกษตรกรชุมชนโพนงาม ต.โพนงาม อ.โกสุมพิสัย เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กรมส่งเสริมการเกษตร (2542) **หลักแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง** <http://www.doae.go.th/report/SE/html/02.htm>.
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (2548) **โครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริ** กรุงเทพฯ: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- จังหวัดมหาสารคาม (2549) **ข้อมูลด้านกายภาพ**. <http://www.maharakham.go.th/>
- จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา (2547) ปาฐกถาพิเศษ เรื่อง “ทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียง” หนังสือพิมพ์ **ไทยรัฐ** ฉบับวันอังคารที่ 28 มกราคม 2547.
- ปราโมทย์ กาญจนรัตน์ (2540) ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับขนาดเนื้อที่ทำการเกษตรผสมผสานของเกษตรกรในเขตปฏิรูปที่ดิน ฟุ้งกลาร้องไห้ จังหวัดร้อยเอ็ด. วิทยานิพนธ์ วิทยาศาสตร์-มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- พระพงษ์พัฒน์ วันทองสุข (2547) ปัจจัยที่มีผลต่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มเกษตรกรทำนา นาทอง: กรณีศึกษากันแบก ตำบลนาทอง อำเภอยะยี่น จังหวัดมหาสารคาม. วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

- ระพี สาคริก (2542) การเกษตรแบบพอเพียง. วารสารวิทยบริการ 10,1 (ม.ค.-เม.ย. 2542): 6-12.
- สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดมหาสารคาม (2549) ข้อมูลพัฒนาชุมชนที่สำคัญ <http://cddweb.cdd.go.th/mahasarakham/>
- สำนักงานสถิติจังหวัดมหาสารคาม (2548) [http://www.nso.go.th/provweb /cwdweb/sarakham/aboutpro.htm](http://www.nso.go.th/provweb/cwdweb/sarakham/aboutpro.htm)
- สินธุ์ พันธุ์พินิจ (2544) การยอมรับเทคโนโลยีของเกษตรกรตามโครงการปรับโครงสร้างและระบบ การผลิต การเกษตรภาคกลางของประเทศไทย. วิทยาสารเกษตร สาขาสังคมศาสตร์ 22,1 (ม.ค.-มิ.ย. 2544) 14-26.
- _____ (2545) รายงานการวิจัย (ฉบับย่อ) เรื่องกลยุทธ์การส่งเสริมการเกษตรตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสำหรับเกษตรกรรายย่อยภาคตะวันตกของประเทศไทย. นนทบุรี: สถาบันวิจัยและพัฒนา ฝ่ายพัฒนาและเผยแพร่งานวิจัย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- สุเมธ ตันติเวชกุล (2543) ดร.ได้เบื่องพระยุคลบาท กรุงเทพฯ: มติชน.
- อุดมพร อมรธรรม (2549) ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงพระเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- อุบลวรรณ ประดับสุข (2548) ปรัชญาการอนุรักษ์ เศรษฐกิจพอเพียง [http://www2.tat.or.th/tat/ e-journal/upload/89/Economic%20sufficiency%20-%20Thai.pdf](http://www2.tat.or.th/tat/e-journal/upload/89/Economic%20sufficiency%20-%20Thai.pdf).